

K problematice indikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti

EVA STEHLÍKOVÁ
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Analýza reprodukce vzdělanostní struktury

Pro marxistické pojetí sociologického empirického výzkumu, ať už je orientován na kteroukoli sféru společenského života, je příznačné, že důsledně respektuje historické a sociálně třídní určení objektů zkoumání. Nejen v tom smyslu, že vychází z konkrétně historicky určeného aktuálního stavu společenské reality, to jest takových společenských podmínek, jakými jsou například stupeň ekonomického rozvoje dané společnosti, její kulturní tradice nebo charakter a typ vládnoucích (a přijímaných) ideologií, ale zejména z charakteru společenské struktury dané společnosti, jejích jednotlivých tříd a skupin a vzájemných vztahů těchto tříd a skupin.

Konkrétně historický přístup ke zkoumaným společenským jevům a procesům se pak ve výzkumné praxi realizuje identifikací sociálně třídní struktury zkoumané populace v dané fázi společenského a ekonomického vývoje jako východiska pro explikaci meritorně sledovaných problémů.

V současné fázi vývoje socialistické společnosti u nás, kterou charakterizuje proces sblížování jednotlivých společenských tříd a skupin a jemu vlastní procesy vnitrotřídní diferenciace, představuje indikace sociálně třídní příslušnosti objektů sociologického výzkumu dosti komplikovaný metodologický problém. Je totiž nesporné, že struktura socialistické společnosti má stále třídní charakter, ale jeho zachycení prostřednictvím empirických dat je složitější a metodologicky náročnější než v podmínkách kapitalistické společnosti. Metodologický rámec empirických výzkumů musí důsledně respektovat vývojové změny sociálně třídní struktury rozvíjející se socialistické společnosti, aby byl dodržen požadavek reliability indikátorů sociálně třídní příslušnosti. Tento požadavek musí důsledně respektovat i výzkumná praxe marxistické sociologie mládeže, přičemž východiskem je teoretické vymezení postavení a úlohy mládeže v socialistické společnosti. (1)

Pro proces koncipování konkrétního sociologického výzkumu mládeže kterékoli ze sfér výzkumného zájmu jsou podle mého názoru podstatná zejména tato východiska: „... Analýzy objektivních sociálních podmínek jednotlivých sociálních tříd a sociálních skupin, a to i podle generačního členění, dokazují, že v současném socialismu i pro mládež zůstává v platnosti charakteristika socialistické společnosti jako společnosti sociálně a třídně diferencované“ [Matějovský 1982 : 127].

Přičemž ...“ sociální diferenciace mládeže v socialismu ... není zdaleka tak strnulá a jednoznačná jako v kapitalistické společnosti. Mládež je i v socialismu nepochybně diferencována podle základní společenské instituce, která jako první formuje její vztah ke společnosti, tj. podle třídní a sociální pozice rodiny, ze které pochází“ a ...“je evidentní, že sociální určenost mládeže so-

(1) Tato problematika byla v posledních letech soustavně rozpracovávána, viz například stati: D. Holda — A. Matějovský: Úvod do sociologie mládeže (Sociologický časopis 4/74); A. Matějovský: Socialismus a mládež (Sociologický časopis 2/82); D. Holda: Metodologické a metodické problémy současné etapy vývoje sociologie mládeže (Sociologický časopis 2/82).

ciálním původem není za socialismu definitivní a neměnitelná“ [Holda—Matějovský 1974 : 351].

A protože pro vývoj socialistické společnosti u nás v sedmdesátých a v osmdesátých letech jsou charakteristické narůstající tendence ke sbližování jednotlivých sociálních tříd a skupin v celé společnosti, pak právě v tomto období platí, že: „... pro ... mládež je typické, že je sociálním organismem, dynamicky formujícím svoji sociální strukturu jako základní zdroj reprodukce sociální struktury vůbec“ [Charvát 1980 : 194].

Je to právě oblast empirického výzkumu mládeže, kde podstatná určení této sociální skupiny vyžadují komplexnější a hlubší identifikaci sociálně třídní pozice zkoumaných jedinců i skupin. Ačkoli mládež jako sociálně demografickou skupinu diferencuje výchozí sociálně třídní struktura společnosti, dočasnost a přechodnost určení této skupiny vyžaduje brát v úvahu jak její „sociální minulost“, chápanou jako určení výchozí sociálně třídní pozice, tak její „sociální přítomnost“, úzce spjatou s její „sociální budoucností“.

Problematika indikace „sociální přítomnosti“ mládeže

„Sociální přítomnost“ sociálně demografické skupiny mládeže je obvykle vymezována tou fází životního cyklu, kterou charakterizuje období profesní přípravy (studium, učební poměr), eventuálně počátek ekonomické aktivity ještě před založením vlastní rodiny. Je to období přetrvávající sociální a zejména ekonomické závislosti na původní rodině, ačkoli biologické a psychické dospívání se už uzavírá.

Pro tuto fázi životního cyklu je příznačné, že mladý člověk vlastní aktivitou potvrzuje nebo mění své původní postavení v sociálně třídní struktuře společnosti, určené postavením jeho rodičů. Příprava na výkon profese pak představuje specifický prostředek konkrétního procesu reprodukce nejen sociálně třídní, ale i vzdělanostní a profesní struktury společnosti.

Základem pro volbu typu profesní přípravy je dlouhodobě formovaná socioprofesionální orientace dětí a mládeže, která ovšem není na rodinném zázemí nezávislá.

Je známo, že i přes hluboké kvalitativní přeměny, jimiž prošla socialistická společnost ve svém dosavadním vývoji, prosazují se v určitých fázích vývoje její sociální struktury tendence k autoreprodukci jednotlivých společenských tříd a skupin, což se projevuje mimo jiné i v autoreprodukčních tendencích jednotlivých vzdělanostních skupin. V obdobích, kdy se reprodukce společenské struktury vyznačuje vysokou dynamikou, jsou tyto autoreprodukční tendence méně výrazné, zatímco v obdobích relativní stabilizace sociální struktury narůstají. V závislosti na těchto procesech se pak v jednotlivých vývojových etapách sociální struktury socialistické společnosti mladým lidem otevírají nebo omezují možnosti změny výchozího postavení v sociálně třídní struktuře společnosti. Jinak řečeno to, jakou má mládež šanci být aktivním subjektem strukturálních změn socialistické společnosti, je podmíněno charakterem aktuální vývojové etapy její sociálně třídní struktury. Daná etapa podmiňuje tedy i to, jak těsná je vazba mezi sociálně třídní pozicí původní rodiny mladého člověka a jeho vlastním perspektivním postavením v sociálně třídní struktuře, tj. do jaké míry se například prosazují rodinné tradice v procesu socioprofesionální orientace, volí-li mladí lidé typ přípravy na výkon profese tak, aby potvrdili své výchozí postavení, nebo tak, aby je změnili. (2)

(2) Je zřejmé, že typem profesní přípravy v první fázi (gymnázia, střední odborné školy, střední odborná učiliště) není dána jednoznačná perspektiva budoucího posta-

Konfrontaci výchozího postavení mladého člověka v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti s jeho pravděpodobným perspektivním postavením v této struktuře lze pak indikovat míru jeho participace na aktuálně probíhajících změnách sociálně třídní struktury společnosti. (3)

Pokud je mi známo využívalo se až dosud tohoto možného indikátoru spíše intuitivně než v rámci systematického a cílevědomého metodologického přístupu; domnívám se však, že posouzení jeho schopnosti identifikovat postavení mladého člověka v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti i jeho schopnosti zachytit vnitřní dynamiku dané vývojové fáze společenské struktury je perspektivně nanejvýš žádoucí. Možnosti a meze jeho využití jsou ovšem dány tím, bude-li už indikace „sociální minulosti“ mládeže, tj. především místo původní rodiny v sociálně třídní struktuře společnosti, indikováno v kontextu celospolečenských vývojových změn, a zejména v kontextu procesu sociálně třídní restrukturalizace současné rodiny, který je s těmito změnami těsně spjat.

Problematika indikace „sociální minulosti“ mládeže

Postavení původní rodiny mladého člověka, jeho „sociální minulost“, bylo až dosud často indikováno sociálně třídním postavením otce, konkrétně jeho povoláním, vzdělanostní úrovní, eventuálně oblastí (respektive resortem), v níž otec pracuje. Tento postup má dosud své oprávnění v tom smyslu, že: „... Pro muže je charakteristická vysoce odborná a specializovaná práce při výrobě. Muži tvoří většinu výrobních skupin dělnické třídy v produktivní sféře, zejména v základních průmyslových odvětvích a z 90 % naplňují výrobní skupiny inteligence v produktivní sféře. ... Ženy jakoby sociálně třídní strukturu doplňovaly. Častěji tvoří hraniční skupiny tříd, jsou zastoupeny v méně preferovaných odvětvích, vykonávají častěji práci nižší odbornosti, s menšími kvalifikačními požadavky“ [Vývoj 1980 : 262].

Přesto se domnívám, že indikovat „sociální minulost“ mladých lidí pouze prostřednictvím údajů o otci v sobě skrývá riziko nejen proto, že některé cenné informace mohou uniknout, ale i riziko jistého zkreslení při interpretaci získaných dat, ať už se týkají sféry aktivit, vědomí, životního způsobu nebo dalších oblastí života mládeže.

Zmíněný postup totiž nerespektuje (a do jisté míry zastírá) závažné strukturální změny zejména historicky mladších rodin, které probíhají právě v důsledku sociálně třídní restrukturalizace socialistické společnosti.

Dospívá k tomu řada autorů čerpajících z empirických dat. Mimo jiné se k této problematice vyjadřuje L. Macháček v souvislosti se svým dlouhodobým

vením mladého člověka v žádné ze struktur (sociálně třídní, profesní, vzdělanostní), v nichž zaujme své místo po dokončení této fáze přípravy. Důvodem je nejen to, že možnosti pokračovat ve studiu na vysoké škole se svým způsobem rozšířily (na absolventy středních a odborných učilišť — vzrůst se týká variability rozhodování, nikoli reálného zvýšení počtu přijímaných studentů na vysoké školy), ale zejména postupné rozvolňování vazby mezi vzdělanostní úrovní a sociálně třídní příslušností individua v současné socialistické společnosti (příslušníci dělnické třídy se středoškolským, eventuálně vysokoškolským vzděláním ap.).

(3) Sekundární analýzou mnohých empirických výzkumů různých skupin mládeže by evidentně bylo možné dokumentovat diferenční schopnost tohoto indikátoru. Například v relativně dosti homogenní skupině (homogenní z hlediska její „sociální přítomnosti“) vysokoškolských studentů s výraznými specifickými rysy celého životního způsobu nacházíme podstatné odlišnosti mezi těmi studenty, kteří se podílejí na autoreprodukci skupiny inteligence, a těmi, kteří méně vysokoškolským studiem svou původní sociálně třídní příslušnost (děti z typicky dělnických nebo rolnických rodin). Bohatou dokumentací k tomu poskytují například výsledky longitudinálního výzkumu *Sociální a politický profil studentů UK*, realizovaný Studijně metodickým střediskem ÚML UK v letech 1972—1978 pod vedením J. Munka.

studium problematiky socioprofesní orientace dětí a mládeže: „... Sociálně třídní determinácia sa najvýznamnejšie prejavuje prostredníctvom rodiny, ktorej materiálne a kultúrne podmienky sa odzrkadľujú tak v dosahovaných školských výsledkoch, ako aj v sociálno profesionálnej orientácii detí a mládeže. Sociálno-triednu determináciu sociálno profesionálnej orientácie mládeže ... sprostredkúva rodina nielen svojim miestom v štruktúre socialistickej spoločnosti, ale aj svojou vnútornou sociálno-triednou štruktúrou. Preto vo výskume mládeže a procesov jej sociálno profesionálneho sebaurčenia silnie úsilie rešpektovať zmeny v štruktúre súčasnej rodiny, ktoré sa premietajú v tzv. výchovno sociálnej funkcii rodiny...“ [Macháček 1982 : 194] a dodáva: „... V súčasnej etape analýzy vzťahu rodiny a sociálno-profesionálnej orientácie detí a mládeže sociologický výskum mládeže môže iba demonštrovať, že triedno-sociálne zaradenie študujúcej mládeže raz podľa otca alebo matky sa vo viacerých prípadoch prejavuje zhodne, ale v niektorých prípadoch diferencovane...“ [Macháček 1982 : 198].

Souhlasím s autorem, že s takovým stavom analýzy se nelze spokojit. Jeho požadavek na vytvoření sociálně třídní typologie současné rodiny a nevyhnutelnosti uplatnit při její tvorbě kritéria jak třídní příslušnosti, tak vzdělanostní úrovně, pokládám za plně oprávněný, a to nejen pro prohloubení sociologické analýzy vlivu rodiny na socioprofesní orientaci mládeže, ale i v zájmu preciznější identifikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti.

Komplexní analýza této problematiky vyžaduje ovšem rozsáhlou datovou dokumentaci, která je ve stati tohoto typu neúnosná. Soustředím se tedy na dokumentaci změn vzdělanostní struktury a jejich významu pro další průběh procesu reprodukce vzdělanostní struktury společnosti (4), s vědomím, že se jedná pouze o dílčí příspěvek k postupnému řešení problematiky v celé její šíři a složitosti.

Vývoj vzdělanostní struktury rodiny jako východiska utváření vzdělanostní struktury mladých generací

Vzdělanostní struktura manželských dvojic je podmíněna vzdělanostním složením populace mužů a žen i vývojem vzdělanostní struktury mužské i ženské části populace. Současně ovšem vzdělanostní restrukturalace současné rodiny zpětně ovlivňuje charakter procesu reprodukce vzdělanostní struktury celé společnosti.

Je známo, že v průběhu vývoje socialismu u nás došlo k velice markantním změnám ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva, zejména pak ve vzdělanostní struktuře ženské části populace. Tyto změny jsou důsledkem rozvoje vzdělanosti především nejmladších generací žen (vzdělanostní průměr ženské části populace narozené po roce 1945 je dokonce o něco vyšší než vzdělanostní průměr stejně starých mužů v celé populaci ČSSR) a odráží se v nich revoluční změna postavení ženy v socialistické společnosti a procesy, následných postupných změn v sociálně třídní struktuře ženské části populace.

Tyto markantní změny mají v dané souvislosti nesporně značný význam, protože ovlivňují vzdělanostní strukturu manželských párů, která je relativně stabilním základem vzdělanostní struktury celé rodiny.

(4) Využívám výhradně dat získaných *výzkumem třídní a sociální struktury ČSSR 1978*, které realizovalo oddělení pro výzkum sociální struktury ÚFS ČSAV pod vedením A. Matějovského.

Vývoj vzdělanostní struktury manželských párů je v této souvislosti nutně sledovat ze tří hledisek:

- 1) podle úrovně vzdělání, které každý z manželů dosáhl,
- 2) podle toho, zda se úroveň vzdělání partnerů liší nebo shoduje,
- 3) podle toho, zda v případě vzdělanostní heterogenity manželství dosáhl vyšší vzdělanostní úrovně muž nebo žena.

Uplatníme-li pouze druhé a třetí hledisko na data získaná *Výzkumem třídní a sociální struktury ČSSR 1978*, zjišťujeme v celé populaci ČSSR (bez ohledu na věkovou strukturu populace) tento výskyt jednotlivých typů manželství podle relace úrovně vzdělání partnerů:

manželství se shodnou úrovní vzdělání partnerů	59,2 %
manželství, kde partner má vyšší vzdělání než partnerka	32,2 %
manželství, kde partnerka má vyšší vzdělání než partner	8,6 %

Že toto rozložení je uvnitř diferencované v závislosti na věku manželů potvrzuje mimo jiné srovnání skupiny nejstarších se skupinou nejmladších manželských dvojic.

Mezi narozenými	před r. 1918	po roce 1945
bylo: manželství se shodnou úrovní partnerů	57,7 %	59,3 %
manželství, kde má muž vyšší vzdělání	38,5 %	30,1 %
manželství, kde žena má vyšší vzdělání	3,8 %	10,6 %

I když nepřihlížíme k diferenciaci podle úrovně vzdělání, je zřejmé, že ve dvou zachycených věkových kohortách je proporce vzdělanostně homogenních a heterogenních manželství podobná, ale rozložení vzdělanostně heterogenních manželství se výrazně změnilo. Ve skupině nejstarších partnerů se vyskytuje mezi vzdělanostně heterogenními svazky pouze necelá jedna desetina takových manželství, kdy žena má vyšší vzdělání než muž, ve skupině nejmladších tvoří taková manželství už více než jednu čtvrtinu ze všech vzdělanostně heterogenních manželství.

Protože nás zajímá struktura vzdělanosti manželských párů především ve vztahu k vzdělanostní struktuře celé rodiny, tj. i k perspektivní vzdělanostní úrovni dětí v rodině, všimněme si podrobněji vývoje vzdělanostní struktury těch manželských dvojic, u nichž lze současně zachytit reprodukční chování jejich dětí ve sféře vzdělání.

Níže uvedená data a jejich grafická podoba vypovídají o všech těch manželských dvojicích v populaci, které měly v době terénního šetření *Výzkum třídní a sociální struktury 1978* už alespoň jedno dítě starší patnácti let. Vývoj vzdělanostní struktury těchto manželských párů je zachycen v patnáctiletých intervalech, které byly zvoleny záměrně tak, aby odrážely odlišné historické podmínky, v nichž příslušníci jednotlivých věkových kohort získávali své vzdělání (5).

(5) Příslušníci nejstarší věkové kohorty ukončili své vzdělávací dráhy vesměs před druhou světovou válkou, tj. v podmínkách buržoazní společnosti u nás; příslušníci střední věkové kohorty byli částečně objektem deformací reprodukce vzdělanostní struktury způsobené okupací českých zemí nacistickým Německem, často však tuto deformaci kompenzovali dodatečným studiem, eventuálně při zaměstnání, v porevolučním období; vzdělanostní struktura nejmladší věkové kohorty se utvářela už výhradně v období budování socialistické společnosti a odráží kvalitativní změny ve funkci a vývoji výchovně vzdělávacího systému, k nímž v důsledku revolučních změn v naší společnosti došlo.

Kromě toho v grafickém znázornění uplatňují už i hledisko uvedené na prvním místě, tj. úroveň vzdělání partnerů, to znamená, že každá z trojic sloupcových grafů zachycuje pouze ty manželské dvojice, v nichž nejméně jeden z partnerů dosáhl příslušné vzdělanostní úrovně (uvedené v nadpise grafu).

Ke každému ze sloupcových grafů je připojeno znázornění distribuce aktuálně dosažené vzdělanostní úrovně prvorozených dětí v závislosti na vzájemné relaci vzdělanostních úrovní obou rodičů. (6)

Grafy jsou řazeny do dvojic tak, že první v pořadí zachycuje vliv variability vzdělanostní úrovně matek na dosaženou vzdělanostní úroveň prvorozených dětí při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni otců, druhý v pořadí vliv variability vzdělanostní úrovně otců na dosaženou vzdělanostní úroveň dětí při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni matek.

Využitelnost dat uvedených ad c) v každém z dále uvedených grafických znázornění (distribuce vzdělanostních úrovní potomků rodičů narozených v letech 1933–1948) je poněkud problematická vzhledem k tomu, že většina prvorozených dětí respondentů neukončila v roce 1978 (sběr dat) ještě svou vzdělá-

(6) Grafy byly sestaveny takto: na pomyslné svislé přímky označené 0 — 5 byly vyneseny hodnoty procentuálního zastoupení prvorozených dětí, které dosáhly příslušné vzdělanostní úrovně (0 = nedokončené základní vzdělání, 1 = základní vzdělání, 2 = základní vzdělání s vyučením, 3 = střední vzdělání bez maturity, 4 = úplné středoškolské vzdělání, 5 = vysokoškolské vzdělání). Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí byly takto vyznačeny pro každý z dostatečně zastoupených typů manželských (rodičovských) párů a byly odlišeny tím, že jednotlivé body každého rozložení byly spojeny různými typy čar:

Druh čáry spojující body distribuce vzdělanostních úrovní dětí, kde při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni jednoho z rodičů:

- — druhý z rodičů dosáhl nanejvýš úrovně základního vzdělání;
- — druhý z rodičů dosáhl úrovně základního vzdělání s vyučením nebo středního vzdělání bez maturity;
- . — . — . — — — druhý z rodičů dosáhl úplného středoškolského vzdělání s maturitou;
- — druhý z rodičů dosáhl úrovně vysokoškolského vzdělání

Plnou čarou (—) byly v každé z příslušných dvojic grafů spojeny body distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí všech otců a všech matek na vzdělanostní úrovni nadepsané v grafu, ať je úroveň vzdělání partnerů jakákoli.

Pokud některé z čar není v grafu využito, znamená to, že četnost příslušného typu manželství jsou zanedbatelné (týká se například manželství, kde muž nemá vyšší než základní s vyučením nebo střední bez maturity a žena má vzdělání vysokoškolské). Grafické symboly použité pro sloupce zachycující proporce jednotlivých typů manželství v populaci vymezené tím, že vzdělanostní úroveň alespoň jednoho z partnerů odpovídá vzdělanostní úrovni grafu nadepsané, byly voleny takto:

manželské dvojice vzdělanostně homogenní

manželské dvojice vzdělanostně heterogenní, kde muž má vyšší vzdělání než žena

manželské dvojice vzdělanostně heterogenní, kde žena má vyšší vzdělání než muž

K sestavení grafů bylo využito dat týkajících se prvorozených potomků, protože u mladších sourozenců se možnost zkreslení, vyplývající z neukončené vzdělanostní dráhy, zvyšuje. V pracovní verzi statí se ukázalo, že vzdělanostní aspirace i dosažená vzdělanostní úroveň druhorozených a dalších dětí v rodině se ve srovnání s prvorozenými liší jen nepatrně, takže výpověď vyplývající z grafů lze vztahovat na všechny děti v rodině, nezávisle na pořadí jejich narození.

Graf č. 1

Podíl typů manželských párů,
v nichž alespoň jeden
z partnerů nedosáhl vyššího než
základního vzdělání,
mezi narozenými v letech:

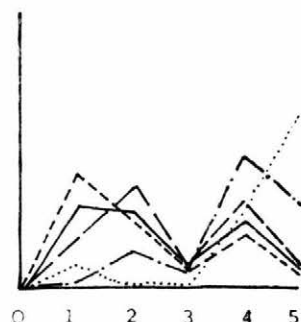
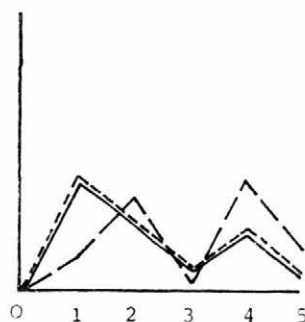
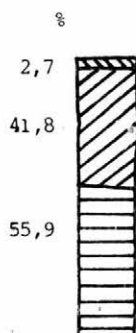
Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
nanejvýš základního vzdělání dosáhl:

/homogenita - - - - /

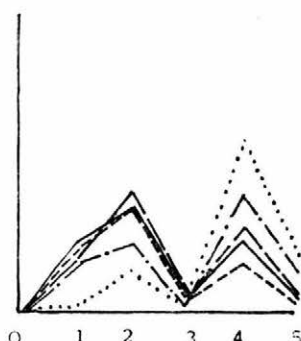
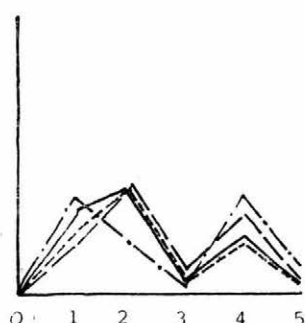
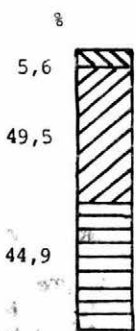
a/ před r. 1918

otec

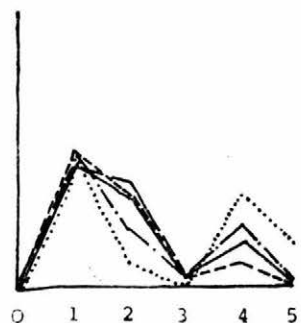
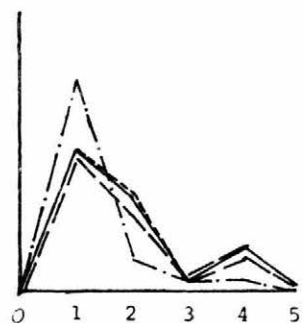
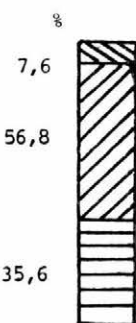
matka

b/ 1918 - 1932

c/ 1933 - 1948

vací dráhu. Tím došlo v distribuci jejich vzdělanostních úrovní ke kumulaci výskytu úrovně základního vzdělání (všichni učňové a studenti středních škol) a k minimálnímu zastoupení vysokoškolské vzdělanostní úrovně (studenti vysokých škol, tj. uvedená úroveň úplného středoškolského vzdělání). V celém textu využívám proto především informací, které poskytují data o potomcích dvou starších věkových kohort, vzhledem k tomu, že eliminovat zmíněné zkreslení by znamenalo další dosti náročné zpracování celého využitého komplexu dat. Protože rozhodujícím momentem pro výskyt i vzdělanostně reprodukční funkci jednotlivých typů manželství (jak z grafických znázornění vyplývá) jsou jednotlivé vzdělanostní úrovně, logika výkladu je tomu podřízena. Podrobný věcný komentář ke grafům, tj. vlastní interpretaci znázorněných dat ponechávám, pokud to není výslovně nezbytné, stranou. Soustředím se na předpokládaný diferencující vliv jednotlivých typů manželských párů podle relace vzdělanostních úrovní partnerů pro zpřesnění indikace „sociální minulosti“ generací dětí ve sféře vzdělání a její význam pro „sociální přítomnost“ těchto generací, to jest jimi dosahovanou vzdělanostní úroveň.

Nejprudší vývojové změny v čase (i v tak relativně krátkém historickém období, které představují neúplné tři generace v demografickém chápání tohoto pojmu) prodělaly ty rodinné vzdělanostní struktury, kde alespoň jeden z manželů má pouze základní vzdělání. Na této vzdělanostní úrovni, která v nejstarší věkové kohortě byla vůbec nejčastěji zastoupena, se vyskytoval (na rozdíl od všech ostatních úrovní vzdělání) nejvyšší počet vzdělanostně homogenních manželství. Děti z tohoto typu manželství v nejstarší věkové kohortě ještě relativně výrazně inklinovaly k autoreprodukci skupiny na téže vzdělanostní úrovni, jaké dosáhli rodiče (ve větším rozsahu než v případech vzdělanostní homogenity manželských párů na úrovni základního vzdělání s vyučením nebo úplného středoškolského vzdělání). *Vzdělanostní heterogenita manželství obojího typu (vyšší vzdělanostní úroveň žen byl v této věkové kohortě dosti výjimečná a fakticky se omezovala na základní vzdělání s vyučením nebo střední vzdělání bez maturity) s sebou nesla ovšem nejen výraznou tendenci k autoreprodukci vzdělanostní úrovně toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělání na kterékoli z reflektovaných úrovní, ale i častou participací dětí na dynamice reprodukčního procesu vzdělanostní struktury společnosti dosažením vyšší vzdělanostní úrovně, než měl kterýkoli z rodičů.*

Ve střední věkové kohortě (kde je zastoupení skupiny na úrovni základního vzdělání v populaci už podstatně nižší a homogenní manželství na této úrovni netvoří už ani polovinu všech manželství uzavřených osobami se základním vzděláním) se podílí na reprodukci dané vzdělanostní úrovně jen malá část dětí ze vzdělanostně homogenních manželství (menší než na kterékoli ze sledovaných úrovní vzdělání). To je objektivně dáno fází rozvoje výchovně vzdělávacího systému socialistické společnosti u nás v padesátých a zejména šedesátých letech, kdy naprostá většina dospívajících měla už možnost získat vzdělání a kvalifikaci vyšší, než poskytuje základní stupeň školského systému. Dalším vývojem se pak problematika malé části populace nejmladší věkové kohorty, ulpívající na úrovni základního vzdělání, přesouvá spíše do oblasti specializovaného výzkumného zájmu (7), protože na proces další reprodukce vzdělanostní struktury současné socialistické společnosti má minimální vliv. Pro tuto skupinu „... je pro poslední čtvrtstoletí příznačný trvalý trend poměrně rychlého

(7) Viz např. výzkum *Rodiny, v nichž oba manželé mají základní nebo nedokončené základní vzdělání, z hlediska zvýšené péče společnosti*, realizovaný pražským pracovištěm Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí Bratislava, pod vedením V. Rollové, kde je socializačně výchovná funkce těchto typů rodin v současné socialistické společnosti analyzována dosti vyčerpávajícím způsobem.

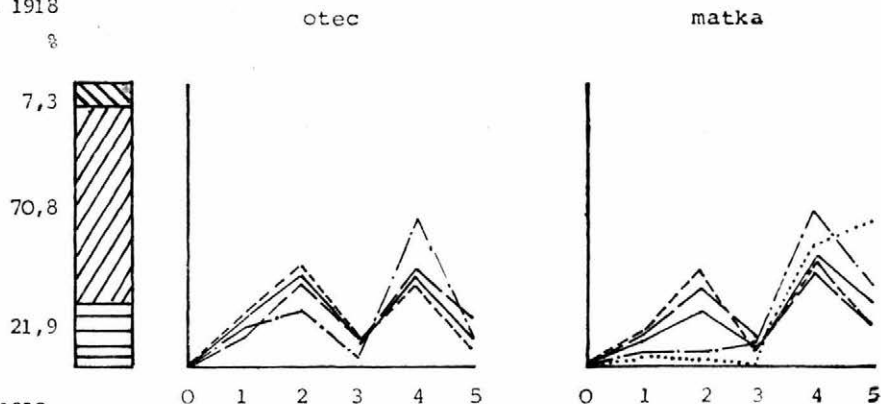
Graf č. 2

Podíl typů manželských párů,
v nichž alespoň jeden z partnerů
získal základní vzdělání s vyučením
nebo střední vzdělání bez maturity,
mezi narozenými v letech:

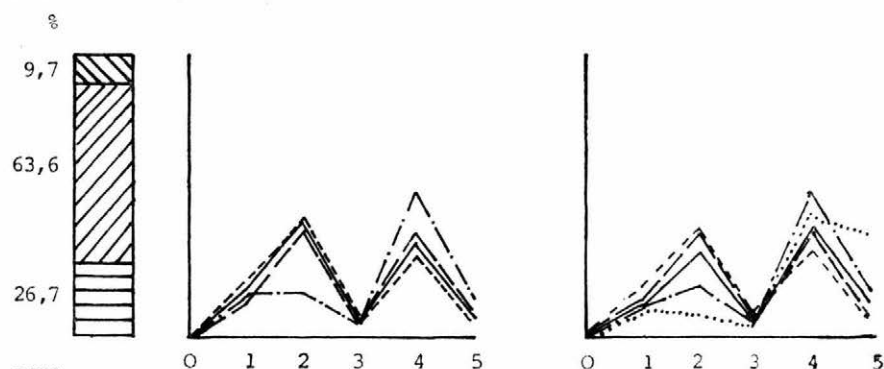
Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
základního vzdělání s vyučením nebo středního
vzdělání bez maturity dosáhl:

/homogenita ... --- /

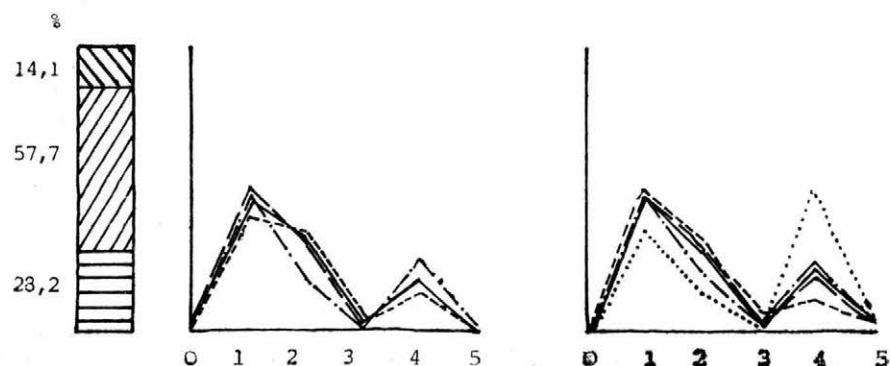
a/ před r. 1918

b/ 1918 - 1932

c/ 1933 - 1948

absolutního i relativního poklesu až k početně marginální skupině uvnitř nejmladších věkových kohort“ [Rodiny 1982 : 7].

Data zpracovaná v grafu č. 1 umožňují tedy spíše retrospektivní pohled na význam vzdělanostní struktury rodičovských párů pro pravděpodobnost nebo míru aktivní participace postupně nastupujících generací na dynamice vzdělanostní struktury socialistické společnosti. Protože však škála variability možných vzájemných relací vzdělanostních úrovní partnerů i jejich dětí byla v dosavadním průběhu reprodukce vzdělanostní struktury na dané úrovni nejširší a diferencující vliv jednotlivých reálných variant typů manželství na vzdělanostní úroveň dosahovanou potomky velmi průkazný, pokládala jsem za nutné zakomponovat tento historický exkurs do celého výkladu. Jeho význam spočívá podle mého názoru mimo jiné i v tom, že v podobě retrospektivního modelu zachycuje minimálně dvě klíčové a vysoce dynamické fáze vývoje vzdělanostní struktury naší společnosti bezprostředně předcházející fázi současné a podmiňující její aktuální průběh.

V současné populaci obyvatelstva ČSSR je tedy reálnou bází a východiskem dalšího rozvoje vzdělanosti skupina osob na úrovni základního vzdělání s vyučením (k níž byla při zpracování dat připojena relativně velmi malá skupina osob, které dosáhly středního vzdělání bez maturity).

V nejstarší věkové kohortě bylo zastoupení na této vzdělanostní úrovni nižší než na úrovni základního vzdělání a nejčastěji se v ní vyskytoval typ vzdělanostně heterogenního manželství, kde muž dosáhl vyššího vzdělání než žena. I v nejmladší zachycené věkové kohortě tento typ stále ještě mírně převažuje s tím, že poněkud vzrostl počet vzdělanostně homogenních manželství (z 1/5 na 1/4 všech svazků) a ze všech vzdělanostně heterogenních manželství tvoří ta, kde žena dosáhla vyššího vzdělání než muž, už 1/5 v nejmladší věkové kohortě (proti 1/10 v nejstarší věkové kohortě).

Pro průběh reprodukce vzdělanostní struktury společnosti pokládám za podstatné zejména tendence, které jsou shodné v obou starších věkových kohortách:

1) Dosáhl-li základního vzdělání s vyučením otec, byla pravděpodobnost podílu potomků na autoreprodukci skupiny na této vzdělanostní úrovni vyšší, než dosáhla-li téže vzdělanostní úrovně matka.

2) Děti z rodin, kde žádný z rodičů nezískal vyšší vzdělání než základní s vyučením nebo střední vzdělání bez maturity, ať už rodiče žijí ve vzdělanostně heterogenním nebo homogenním manželství, měly přibližně stejnou šanci podílet se na autoreprodukci skupiny vyučených, jako šanci dosáhnout vyššího vzdělání než kterýkoli z rodičů.

3) Děti vzdělanostně heterogenních manželských párů, kde jeden z rodičů dosáhl vyššího než základního vzdělání s vyučením (popřípadě středního vzdělání bez maturity), nezávisle na tom, byl-li to otec nebo matka, dosahovaly výrazně nejčastěji této vyšší vzdělanostní úrovně (ať už se jednalo o úplné středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání).

Z toho vyplývá, že vzdělanostní perspektivy dětí, z jejichž rodičů jeden dosáhl základního vzdělání s vyučením (popřípadě středního vzdělání bez maturity) ovlivňoval nejvíce fakt, zda manželství rodičů bylo vzdělanostně homogenní nebo heterogenní. *Homogenita manželského (rodičovského) páru s sebou nese vyšší pravděpodobnost reprodukce dané vzdělanostní úrovně rodičů přesto, že se dané historické období vyznačovalo vysoce dynamickými změnami vzdělanostní struktury, které měly výrazně demokratický charakter.*

Pro vzdělanostně heterogenní manželství bylo typické, že (v obou starších věkových kohortách) potomci častěji reprodukovali vzdělanostní úroveň otců

Str. 8. 3

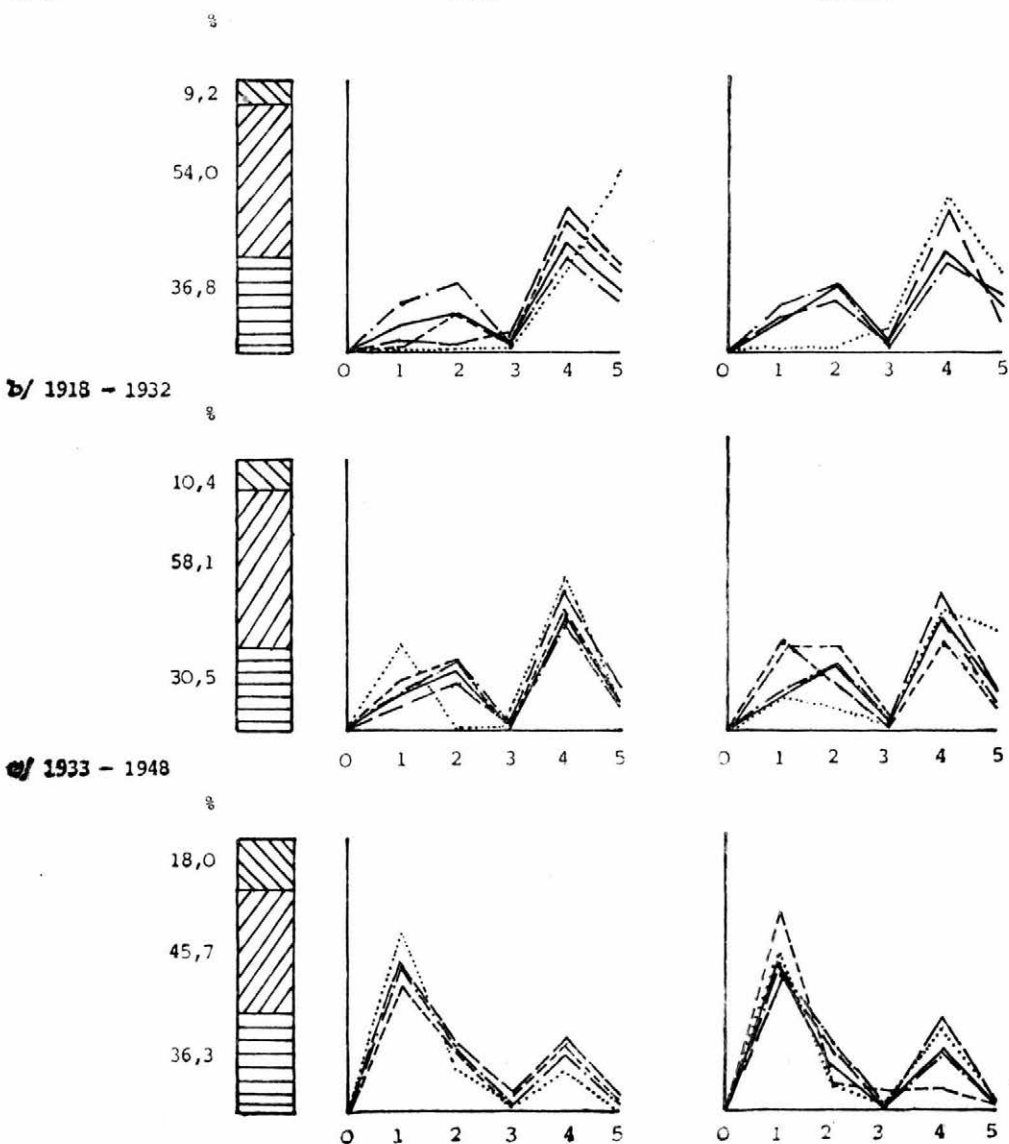
Podíl typů manželských párů,

v nichž alespoň jeden z partnerů
získal úplné středoškolské
vzdělání, mezi narozenými
v letech:

a/ před r. 1918

Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí
v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
úplného středoškolského vzdělání dosáhl:

/homogenita *** ---/

Graf č. 4

Podíl těch manželských párů,
v nichž alespoň jeden z partnerů
získal vysokoškolské vzdělání,
mezi narozenými v letech:

Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
vysokoškolského vzdělání dosáhl:

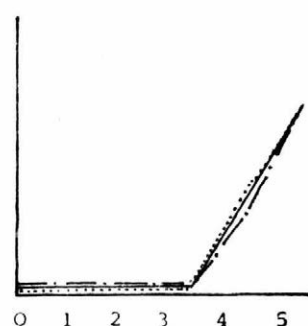
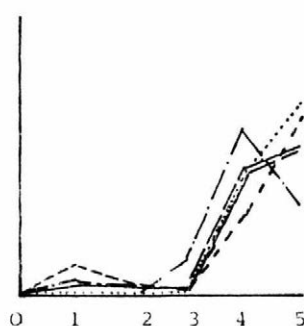
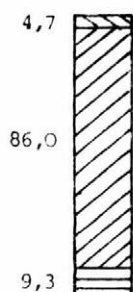
/homogenita ... ---/

a/ před r. 1918

%

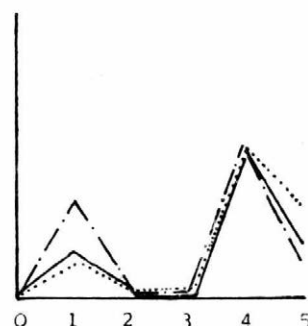
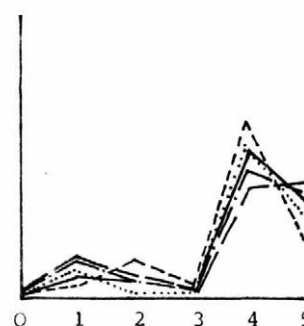
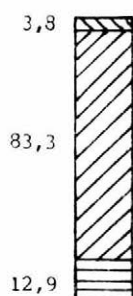
otec

matka

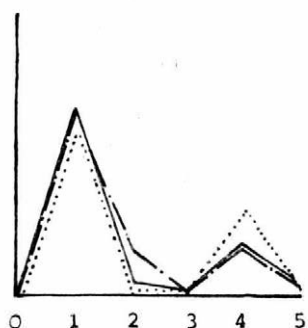
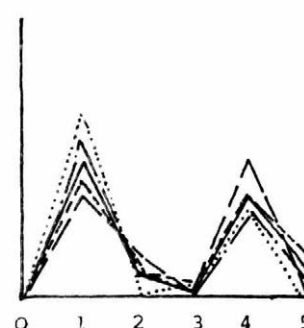
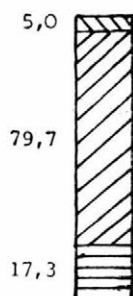
b/ 1918 - 1932

%

c/ 1933 - 1948

%

než matek (pokud nezískali vyšší vzdělání než kterýkoli z rodičů). Jednou z příčin je zřejmě vzdělanostní struktura manželských párů, protože v těch případech (které už nejsou v celém sledovaném věkovém rozmezí na dané úrovni vzdělání zcela ojedinělé), kdy matka měla vyšší vzdělání než otec, inklinovali potomci těchto rodin k reprodukci její vzdělanostní úrovně podstatně častěji než k reprodukci vzdělanostní úrovně otce (tj. základního vzdělání s vyučením, popřípadě středního vzdělání bez maturity).

Těžiště vývojových změn ve vzdělanostní struktuře manželských párů, kde alespoň jeden z partnerů získal úplné středoškolské vzdělání spočívá rovněž v tom, že podstatně vzrostl podíl takových vzdělanostně heterogenních svazků, kde žena dosáhla vyššího vzdělání než muž, a to na úkor těch, kde muž má vyšší vzdělanostní úroveň než žena (v nejmladší věkové kohortě má žena vyšší vzdělání už ve více než 1/4 vzdělanostně heterogenních manželství; nejčastěji se jedná o ty případy, kdy žena dosáhla úplného středoškolského vzdělání a muž základního vzdělání s vyučením, přičemž výskyt tohoto typu vzdělanostně heterogenních manželských párů je shodný s výskytem toho typu, kde naopak muž má úplné středoškolské vzdělání a žena je vyučena nebo má střední vzdělání bez maturity).

Pro participaci potomků sledovaných manželských dvojic dvou starších věkových kohort na vývoji vzdělanostní struktury společnosti je charakteristické,

1) Jestliže alespoň jeden z rodičů dosáhl úplného středoškolského vzdělání, dosáhly prvorozené děti téže vzdělanostní úrovně častěji než kterékoli jiné úrovně vzdělání.

2) Při vzdělanostní homogenitě rodičovského páru na úrovni úplného středoškolského vzdělání s maturitou byla pravděpodobnost dosažení téže vzdělanostní úrovně potomky o něco menší než v případě vzdělanostní heterogenity rodičovského páru, ať už měl partner nižší vzdělání nebo vysokoškolské (výjimkou jsou pouze děti těch relativně málo zastoupených manželských dvojic, kde žena má úplné středoškolské vzdělání s maturitou a muž pouze základní vzdělání, které se sporadicky vyskytují až ve dvou mladších věkových kohortách).

V žádné ze sledovaných věkových kohort (dané vzdělanostní úrovně) neplatí tedy to, že děti ze vzdělanostně homogenních manželství nejvýrazněji ze všech inklinovaly k tomu, podílet se na autoreprodukci vzdělanostní skupiny, k níž náleží rodiče (na rozdíl od skupiny vyučených, kde se tato tendence prosazovala o něco silněji ve druhé z věkových kohort než v první a u nejmladší sledované lze očekávat její další mírné zesílení).

Jestliže na jedné straně vedl vývoj vzdělanostní struktury socialistické společnosti u nás k tomu, aby se z původně početné nejsilnější skupiny na úrovni základního vzdělání mezi narozenými před rokem 1918 stala v nejmladších generacích početně marginální skupina, pak na druhé straně relativně největší růst zaznamenala v tomtéž období skupina vysokoškolsky vzdělaných. V nejstarší věkové kohortě tvořily vysokoškolsky vzdělané osoby 2,3 % v populaci (v populaci mužů byla 4 %, v populaci žen 0,7 % vysokoškolsky vzdělaných); v nejmladší sledované kohortě je skupina vysokoškolsky vzdělaných celkově už více než trojnásobná (8) (7,4 % celé populace, vysokoškolsky vzdělaní tvoří necelých 10 % v populaci mužů, vysokoškolsky vzdělané tvoří více než 5 % v populaci žen).

(8) V populaci mladých lidí narozených v šedesátých letech, kterou ještě *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR 1978* nezachytil, lze na základě údajů ze školských statistik očekávat další mírný růst zastoupení vysokoškolsky vzdělaných, a to opět zejména žen.

Tento vývoj se odrazil ve vývoji vzdělanostní struktury manželských párů takto:

V každé ze dvou mladších kohort lze zaznamenat relativní úbytek vzdělanostně heterogenních manželství (mezi kterými výrazně převažovala a dosud převažují manželství vysokoškolsky vzdělaných mužů se ženami na nižší vzdělanostní úrovni) a růst počtu vzdělanostně homogenních manželství na úrovni vysokoškolského vzdělání (téměř dvojnásobek v nejmladší zachycené věkové kohortě ve srovnání s nejstarší). Podíl vzdělanostně heterogenních manželství žen vysokoškolaček se ve sledovaných vývojových fázích příliš neměnil.

V procesu reprodukce vzdělanostní struktury společnosti se tento vývoj projevil tímto způsobem:

1) V nejstarší věkové kohortě existovala velmi výrazná tendence potomků ze vzdělanostně homogenních manželství podílet se na autoreprodukci skupiny vysokoškolsky vzdělaných. Potomci těch heterogenních manželství, kde muž dosáhl nižšího vzdělání než žena (tj. fakticky úplného středoškolského vzdělání — nižšího vzdělání dosahovali muži v tomto typu manželství jen zcela výjimečně), se na autoreprodukci skupiny vysokoškolské inteligence podíleli stejně často.

Ve střední věkové kohortě se projevuje tatáž tendence jen poněkud méně výrazně. (9) Vzdělanostní úroveň potomků vysokoškolsky vzdělaných žen je v současné době zřejmě jen výjimečně nižší než úplné středoškolské vzdělání. Proces demokratizace přístupu mladých lidí na vysoké školy, intenzivní zejména v padesátých a šedesátých letech, omezil zřejmě poněkud šance potomků této věkové kohorty podílet se na autoreprodukci skupiny vysokoškolské inteligence v takové míře, jako tomu bylo u potomků nejstarší věkové kohorty.

2) Pro prvorozené děti z nejčastěji se vyskytujícího typu vzdělanostně heterogenního manželství, (tj. vysokoškolsky vzdělaného muže—otce a ženy—matky s nižší úrovní vzdělání) byla charakteristická poněkud rozmanitější distribuce vzdělanostních úrovní než v případě obou ostatních typů. V nejstarší věkové kohortě se prosazovala dosti silně tendence potomků reprodukovat úroveň úplného středoškolského vzdělání těch matek, které jí dosáhly (zejména dcer, jak z podrobnější analýzy zpracovaných dat vyplývá).

Celkově lze konstatovat, že čím nižší byla vzdělanostní úroveň matky, tím vyšší byla tendence potomků reprodukovat vysokoškolskou vzdělanostní úroveň otce.

Ve střední věkové kohortě naopak děti matek se základním vzděláním dosahovaly výrazně nejčastěji úplného středoškolského vzdělání a jejich tendence reprodukovat vysokoškolskou vzdělanostní úroveň otců byla nižší než v případě všech ostatních matek.

Můžeme-li o dětech rodičů nejstarší věkové kohorty, kteří získali vysokoškolské vzdělání (alespoň jeden z nich) tvrdit, že inklinovaly k tomu získat vysokoškolské vzdělání s větší pravděpodobností než jakékoli nižší vzdělání, pak v mladší z věkových kohort existovala zřejmě nanejvýš přibližně stejná pravděpodobnost, že potomci těchto rodičů získají buď středoškolské, nebo vysokoškolské vzdělání. Přesto byla *pravděpodobnost získání vysokoškolského vzdělání* u těchto dětí vyšší než u potomků rodičů, z nichž žádný vysokoškolské vzdělání nezískal.

(9) Pravděpodobně se i zde do jisté míry projevil zkreslující vliv neuzavřených studijních drah dětí matek-vysokoškolaček, pro něž je charakteristický nezanedbatelný posun jak doby sňatku, tak zejména doby porodu prvního dítěte. Ženy s vysokoškolským vzděláním narozené na počátku třicátých let pravděpodobně rodily své první děti až koncem let padesátých eventuelně na počátku let šedesátých, takže ty v roce 1978, kdy probíhalo terénní šetření *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR*, často ještě nemohly mít ukončenou vysokou školu, popřípadě ani školu střední.

Závěrem této analýzy vlivu jednotlivých typů manželských párů podle relací vzdělanostních úrovní partnerů na míru participace jejich dětí v dynamice vývoje vzdělanostní struktury společnosti můžeme shrnout:

a) Vzdělanostní heterogenita manželského páru s sebou nese tendenci potomků získat úroveň vzdělání toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělání, eventuálně získat vyšší úroveň vzdělání než kterýkoli z rodičů. Není přitom podstatné, získal-li vyšší vzdělání otec nebo matka.

b) Vzdělanostní homogenita manželského páru s sebou nese vyšší pravděpodobnost podílu potomků na autoreprodukci vzdělanostní skupiny, k níž patří oba rodiče, zatímco tendence potomků získávat vyšší vzdělání než mají oba rodiče je méně výrazná.

c) Autoreprodukční tendence skupiny vysokoškolské inteligence sice v určitém období vývoje vzdělanostní struktury socialistické společnosti klesly, avšak jsou stále výraznější než v kterékoli z ostatních vzdělanostních skupin.

Závěry

V současné fázi vývoje socialistické společnosti u nás, kdy dochází k relativní stabilizaci její sociálně třídni struktury, přičemž původně podstatné rozdíly způsobující sociálně třídni strukturaci se postupně zeslabují v procesu sbližování tříd a sociálních skupin, je vývoj vzdělanostní struktury společnosti jedním ze zdrojů postupné vnitrotřídni a vnitroskupinové diferenciaci. Důsledkem je uvolňování původní dosti striktní vazby mezi sociálně třídni příslušností a vzdělanostní úrovní jedince. Využitelnost získaných poznatků (o vývoji vzdělanostní struktury rodiny a jeho důsledcích pro další vývoj vzdělanostní struktury společnosti) pro zpřesnění indikace postavení mladých lidí v sociálně třídni struktuře společnosti, je tedy nezbytně podmíněna vytvořením obdobné typologie současné rodiny, která zachytí především její sociálně třídni homogenitu nebo heterogenitu spolu s důsledky tohoto určení pro další vývoj sociálně třídni struktury. Kombinací vzdělanostní a sociálně třídni typologie rodiny bude potom možné zachytit nejen míru participace mladých lidí na vývoji sociálně třídni i vzdělanostní struktury celé společnosti, ale také jejich podíl na vývoji vzdělanosti jednotlivých společenských tříd a skupin. Tento přístup tedy umožní reflektovat dynamický charakter postavení mládeže v socialistické společnosti prostřednictvím eventuálně nově vytvořených indikátorů a do jisté míry přispěje i k meritornímu sledování procesu sbližování jednotlivých společenských tříd a skupin, konkrétně z hlediska vývojových tendencí ve sbližování jejich vzdělanostní úrovně.

Klíčovým metodologickým problémem současných empirických výzkumů ovšem podle mého názoru zůstává indikace postavení příslušníků ekonomicky aktivní populace („sociálně dospělých“) v sociálně třídni struktuře vyvíjející se socialistické společnosti. Reliabilita indikátorů k tomuto účelu používaných je totiž nezbytným předpokladem pro preciznější rozpracování indikace míry participace příslušníků mladé generace na dynamice vývoje sociálně třídni struktury této společnosti.

Druhým předpokladem pak je zpřesnění indikace „sociální přítomnosti“ mladých lidí, která bude stále méně striktně definovat jejich „sociální budoucnost“ prostřednictvím perspektivy dosažení určité vzdělanostní úrovně, ale stále více obsahem vzdělání, jeho kvalifikačním potenciálem. Ten by měl u nastupujících generací přesněji indikovat perspektivní postavení mladých lidí v sociálně třídni struktuře než perspektiva dosažení určité vzdělanostní úrovně.

Literatura

- Holda, D. — Matějovský, A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Macháček, L.: *Sociálně-profesionální orientace mládeže a rodina*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Matějovský, A.: *Socialismus a mládež*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Rodiny, v nichž oba manželé mají základní vzdělání nebo nedokončené základní vzdělání, z hlediska zvýšené péče společnosti*. Výzkumná zpráva, Československý ústav práce a sociálních věcí Bratislava, pracoviště Praha, 1982.
- Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy* (hlavní výsledná práce 6. tématu JPSV). Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Резюме

Э. Стегликова: К проблематике показателя положения представителей молодого поколения в социально-классовой структуре социалистического общества

Автор задается вопросом, каким образом динамика развития социально-классовой структуры отражается в изменениях социально-классового положения разных поколений. Она указывает на то, что в обстановке относительной стабилизации этой структуры в чехословацком обществе, характерной сближением классов и социальных групп развитие образования играет важную роль как один из источников постепенной внутриклассовой и внутригрупповой дифференциации. Ослабляется первоначальная довольно тесная связь между социально-классовым и образовательным уровнем индивида.

По анализу динамики образовательной структуры семьи автор намечает возможность показателя социального прошлого, настоящего и будущего молодежи.

Summary

E. Stehliková: On Problems Connected with the Indication of the Position of Members of the Young Generation in the Socialist Society's Social-class Structure

The paper deals with the question of the way in which the developmental dynamics of the social-class structure is reflected in intergeneration changes in the social-class position. The fact is brought out that, in the situation of a relative stabilization of this structure in our society, characterized by a homogenization of classes and social groups, the development of education plays an important role as one of the sources of a gradual intraclass and intragroup differentiation. The original, rather strict bond between the individual's social-class level and his level of education is being loosened.

Use is made of the analysis of the development of the educational structure to show the possibilities of the indication of the young people's social past, present and future.